

ПРИПИНЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ РЕГУЛЯРНОЮ АРМІЄЮ УНР ВОСЕНИ 1920 р.

© Плазова Т.І., 2007

Висвітлено головні причини припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 року. Проаналізовано особливості військово-політичної стратегії керівництва УНР щодо продовження антибільшовицької боротьби після остаточної втрати території України восени 1920 року.

At this article is elucidated the main reasons of the cessation fighting actions of the regular Army UPR at autumn 1920 year. Also there are analysed the peculiarities of military strategy of leaders UPR in order to continue antibolshevik fight after final loss the Ukrainian territory at the same time.

Катастрофічне військово-становище УНР восени 1919 р., розвал регулярного фронту, перехід частини армії до партизанських форм боротьби, втрата урядом контролю над територією змусили її керівництво, для продовження боротьби проти більшовицької Росії, шукати допомоги у Польщі. Ціною значних поступок йому вдалося 21 квітня 1920 р. підписати з нею політичний договір [1, с. 240]. Через три дні було укладено і військово-конвенцію про спільні військові дії проти більшовиків, які й розпочалися 25 квітня [2, с. 26]. Вже під час переговорів польська сторона погодилася на формування на території Польщі українських частин. З її допомогою було створено дві українські стрілецькі дивізії: 6-ту – під командуванням полковника М. Безручка і 2-гу – очолену полковником О. Удовиченком. Наприкінці квітня 1920 р., не завершивши до кінця озброєння, вони були відправлені на фронт. Під час наступу на Київ ці частини в оперативному відношенні підпорядковувалися польському командуванню: 6-та Січова дивізія – командуванню 3-ї польської армії, а 2-га – командуванню 6-ї армії [3, с. 333]. Їхній особовий склад нараховував 556 офіцерів і 3384 рядових. На озброєнні у них було 11 гармат та 56 кулеметів [4, с. 24]. Окрім того, після прориву 6 травня 1920 р. фронту Червоної армії, до польсько-українських військ приєдналися частини Української армії під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, які повернулися із Зимового походу – близько 397 офіцерів і 5950 рядових вояків [5, с. 154].

Після реорганізації і часткової мобілізації на території Поділля, зайнятого українсько-польськими військами, Армія УНР зросла до 20 тис. чоловік. Проте її фізичний стан і матеріальне забезпечення були далеко не найкращими. Особливо це стосувалося частин, що повернулися із Зимового походу. У свідченнях командира 6-ї польської армії, якому вони підпорядковувалися в оперативному відношенні, зазначалося, що лише кавалерійські відділи придатні для боротьби, що ж до піхоти та артилерії, то вони вимагали негайного доукомплектування і озброєння.

Незважаючи на труднощі, травень 1920 р. став періодом найбільших успіхів українсько-польських військ на антирадянському фронті. Значна частина Правобережжя разом із столицею була звільнена від більшовиків [6, с. 75]. Активний повстанський рух спостерігався в західній частині Кременчуцької губернії. Однак дуже швидко, в результаті контрнаступу Червоної армії, ситуація різко змінилася. Перша кінна армія С. Будьонного 5 червня прорвала польський фронт на схід від Козятина і глибоким рейдом у запілля змусила польсько-українські війська до відступу, який закінчився у середині серпня під Варшавою і Львовом. Українські частини в той час

переважно зосереджувалися на Південному фронті польської армії і становили понад 50 відсотків його особового складу [2, с.3 1].

Контрнаступ польської армії восени 1920 р. давав підстави українському командуванню сподіватися на реванш у війні з більшовиками. 14 вересня частини Армії УНР розпочали форсування Збруча, щоб захопити плацдарм на Поділлі. 18 вересня вся Українська армія вийшла на лінію Збруча, а 21 вересня, розчистивши від 41-ї російської дивізії плацдарм, розгорнула подальший наступ, щоб звільнити Поділля. Вже 23 вересня ворог був розбитий.

Українське командування вирішило якнайдалі просуватися на схід, оскільки стали надходити тривожні звістки про можливе у скорому часі підписання польсько-російського перемир'я у Ризі, що кардинально змінило б стратегічну ситуацію на українсько-більшовицькому фронті на користь Червоної армії.

Загалом військово-політичне становище в Україні восени 1920 р. обумовлювали три фактори. Перший – зовнішньополітичний, пов'язаний із спробами уряду Української Народної Республіки (УНР) включити українське питання у польсько-російські переговори у Ризі щодо визнання радянською Росією легітимності останнього і формального визнання незалежності УНР. Другий фактор стосувався військово-стратегічної ситуації Армії УНР на польсько-російському фронті. Нарешті, третій – торкався внутрішнього становища України – наявності організованого антибільшовицького руху. Щодо міжнародного аспекту продовження боротьби за визволення України, то для уряду УНР він почав складатися явно не на його користь. Кампанія 1920 р. переконала польське керівництво, що, взявши на себе непосильне завдання, воно ледве не спричинилося до краху власної держави. Вже у другій половині липня польські керівники виявили готовність розпочати, всупереч Варшавському договору з УНР від 21 квітня, односторонні переговори з урядом радянської Росії про перемир'я.

30 липня відбулася перша зустріч між представниками командування обох сторін, яка хоча і не дала результатів, але все ж розпочала польсько-російський переговорний процес [7, с. 47]. Незважаючи на успіхи польських військ на антибільшовицькому фронті, восени 1920 р. Варшава вважала недоцільним наражати себе на ризик продовження війни з Радянською Росією, а тому 12 жовтня погодилась на підписання у Ризі прелімінарного мирного договору, який вступав у силу з 18 жовтня 1920 р. Найгіршим для уряду УНР стало те, що польська делегація не дотрималась свого зобов'язання не укладати в односторонньому порядку жодних “міжнародних умов проти України”, визнавши “незалежність” Радянської України [8, с. 107].

Один із чільних діячів польської делегації на переговорах Стефан Грабський на запитання журналіста щодо дотримання Польщею союзницьких зобов'язань відповів, що договір 1920 р. суто приватне порозуміння між Юзефом Пілсудським та Симоном Петлюрою, які є особистими приятелями, і не був ратифікований польським сеймом, а тому не є зобов'язуючим для польської мирної делегації [9, р. 138]. Зрештою не було впевнене у перемозі й саме польське військово-керівництво. Генерал Тадеуш Кутшеба, тоді начальник штабу 5-ї польської армії, аналізуючи ситуацію на фронті прийшов до висновку, що “хоча польська армія виграла осінню кампанію 1920 р., вона не знищила російської армії, яка організовано відступила на схід” [10, s. 306]. На його погляд, для відновлення роботи по організації української державності і армії необхідно було знову опанувати Правобережну Україну. Щоб перекинути додаткові польські війська до більшовицького кордону, потрібно було щонайменше чотири тижні, а, значить, нові військові операції могли розпочатися в Україні лише в середині листопада 1920 р., тобто майже взимку. “Отож основна військова кампанія могла розпочатися в 1921 р. До 1921 р., – робив підсумок генерал, – Росія змогла б відбудувати свою армію і стати до бою за Україну і перемогти українсько-польські війська. З огляду на стратегічні міркування, польська сторона відмовилася від подальших воєнних дій” [10, s. 306]. Останнє, до речі, було досягнуто внаслідок фактичного визнання Росією польської окупації Східної Галичини, статус якої ще тільки-но мала вирішувати Антанта. Керівник російської делегації А. Йоффе у розмові з головою польської місії Яном Домбським відверто заявив: “Росія не наполягає на порушенні питання Східної Галичини. Його порушення є лише темою для дискусії, а Східна

Галичина є висунута з тактичних міркувань, щоб при нагоді виступити, коли Польща висуне справу петлюрівської України. Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, але й для Росії необхідне українське збіжжя. Для Росії – це передусім економічна справа” [11, с. 248].

На мирній конференції в Ризі українську делегацію, головою якої був Сергій Шелухін, за стіл переговорів не запросили. Навпаки, ще 5 жовтня 1920 р. було підписано протокол, де ”контр-агентами названі Польща, з одного боку, і Росія та більшовицька Україна, – з другого” [12, арк.9]. Західна Україна розглядалася лише як стратегічний об’єкт для кожної із сторін.

Підписання прелімінарного миру з Радянською Росією 12 жовтня зобов’язувало Польщу розірвати військовий союз з УНР, що безумовно вело до неминучої поразки Української армії на фронті. Відповідно до ст. 2 договору обидві сторони зобов’язувалися включити до майбутнього мирного договору ухвалу щодо відмови від будь-якого втручання у внутрішні справи одна одної, а також не створювати і не підтримувати організацій, що мали на меті, шляхом збройної боротьби, повалення державного або суспільного ладу іншої договірної сторони, посягати на її територіальну цілісність або присвоювати собі роль її уряду. З моменту підписання договору на фронті негайно мали бути припинені військові дії [13, с. 248].

Укладення Польщею сепаратного перемир’я з Радянською Росією було нищівним ударом по усій концепції збройного визволення України від більшовицької окупації. Уряд УНР, який з тактичних міркувань не вимагав спочатку від Польщі включення двох своїх представників до складу делегації на переговори у Ризі, після отримання інформації про намір польських дипломатів визнати незалежність Радянської України, направив сюди свого уповноваженого С. Шелухіна. Останній висловив рішучий протест керівникові польської делегації Я. Домбському, звинувативши його у порушенні Варшавського договору, а також заявив, що “всі акти вирішення, визнання і постанови мирної конференції, які складені без участі правительства Української Народної Республіки, уряд вважатиме для нього і для української держави не обов’язуючими” [8, с. 61].

Тим часом частини Армії УНР після форсування Збруча продовжували наступ. Враховуючи можливість підписання перемир’я у Ризі, українське командування прагнуло якнайдалі поширити плацдарм на українській території, щоб провести мобілізацію і поповнити армію. На початку жовтня 1920 р. Українській армії було дано наказ вийти на лінію річки Калюс – Ялтушків – Старокостянтинів – Летичів. Остаточо досягнути її не вдалося, бо Червона армія, отримавши на цьому відтинку фронту поповнення, не лише оборонялася, а й провела низку контратак. Особливо запеклі бої розгорнулися на правому крилі Української армії в районі м. Нова Ушиця. В разі успіху червоні могли відрізати українські війська від тилу, що унеможливило б відступ на територію, зайняту поляками. Проте 3-я “Залізна дивізія” Армії УНР, шляхом комбінованих ударів піхотою і кавалерією, відкинула ворога. Послабленню наступу більшовицьких військ посприяв наступ 6-ї польської армії на північному її крилі, яка зайняла лінію Старокостянтинів – Звягель. На цьому вона свій наступ припинила.

Українське командування, стривожене відомостями, поданими головою делегації УНР С. Шелухіним про польсько-російське перемир’я, вирішило негайно розпочати новий наступ вглиб Правобережної України, щоб поповнити свої сили проведенням мобілізації, а головне зв’язатися із повстанськими загонами, що діяли у тилу більшовицьких військ.

Одразу після підписання перемир’я у Ризі командування 6-ї польської армії, якому в оперативному відношенні підлягало командування Армії УНР, звернулося до Головного Отамана С. Петлюри та генерала Михайла Омеляновича-Павленка із запитом: чи українське керівництво погоджується на те, щоб перемир’я охопило й Український фронт, чи продовжуватиме самостійну боротьбу? 14 жовтня українська сторона надіслала відповідь, у якій обґрунтовувала необхідність перемир’я і на своєму відтинку фронту.

Серед причин, що спонукали її до цього, були: загальна втомленість армії безперервними боями і неможливість самостійно продовжувати боротьбу з більшовиками, послаблення боєздатності частин, значні втрати їх особового складу, неможливість у разі продовження бойових дій провести мобілізацію та реорганізацію армії. Побоюючись, що більшовики під приводом неучасті українців у ризьких переговорах продовжуватимуть бойові дії проти військ УНР, польське

командування вислало на лінію фронту, яку тримали українці, чотири батальйони, щоб тим самим підкреслити цілісність Польсько-російського фронту і уможливити переговори про визначення лінії розмежування військ супротивників.

Період між 12 і 18 жовтня супроводжувався запеклими боями. Більшовики кинули на Український фронт в район Бару, окрім кавалерійської бригади Григорія Котовського, 41-шу, 47-му, 60-ту бригади та частину 45-ї стрілецької дивізії. У районі Житомира розпочали концентрацію частин 12-ї армії. Тим самим червоне командування сподівалося скувати маневреність українських частин і посилити 14-ту армію, що діяла на протиукраїнському фронті. Завдяки польській допомозі: п'ять дивізій піхоти і однієї бригади кінноти Українська армія змогла продовжувати активні бойові дії за розширення плацдарму на Поділлі.

12 жовтня, тобто в день підписання перемир'я, за наказом Головнокомандувача Армії УНР, генерала М. Омеляновича-Павленка українські війська перейшли у наступ. В оперативному відношенні вони поділялися на три групи.

Перша – під командуванням генерала О. Загородського мала оволодіти лінією Летичів – Літин; середня – генерала М. Безручка – районом Ялтушків – Бар і права група генерала Удовиченка, прорвавши ворожий фронт, перекинути у його тил Окрему кінну дивізію і зайняти лінію залізничі Могилів – Жмеринка [5, с. 174]. Зазнавши дошкульних ударів і втрат, 14 жовтня червоні частини почали повільно відступати. 18 жовтня українські війська осягли лінію Яруга – річка Мурафа – Бар – Волковинці – село Літинка. Однак поза їх контролем надалі залишилися такі важливі стратегічні залізничні вузли, як Жмеринка та Вапнярка. На зайнятій території українське командування розпочало негайну мобілізацію.

Загальна чисельність українських військ, що брали участь безпосередньо у бойових діях, налічувала 5.500 багнетів, 2.500 шабель. На їхньому озброєнні було 400 кулеметів та 50 гармат. Їм протистояли частини 14-ї армії червоних військ, що нараховували майже 11.000 багнетів, 1.500 шабель, озброєних майже 200 кулеметами і 60 гарматами [14, арк.89].

Згідно з опрацьованим планом, кожна із шести дивізій отримувала конкретно визначений район мобілізації. Мобілізація відбувалася у Старокостянтинівському, Летичівському, Новоушицькому, Кам'янецькому, Проскурівському повітах. М. Омелянович-Павленко сподівався, що мобілізація дасть 15.000 поповнення, а український уряд – на те, що з допомогою свіжих сил територія між річками Буг – Дністер від Летичева по Балту буде звільнена, а Армія УНР розгорне наступ на Одесу [15, арк.4]. Вибір цього напрямку наступу мотивувався кількома причинами: на території, що мала бути зайнятою, знаходилися значні запаси продовольства, за які можна було купити для армії озброєння і амуніцію; антибільшовицькі настрої населення цих районів давали підставу сподіватися на успішне проведення мобілізації; розширивши плацдарм на південь з виходом до Чорного моря, українське керівництво сподівалося отримати визнання з боку західних країн, а також скоординувати бойові дії з генералом Петром Врангелем у Криму.

Однак реалізувати цей план не вдалося, а вже 18 жовтня до штабу Головнокомандувача Української Армії надійшла телеграма від С. Петлюри про припинення бойових дій. Українське командування вважало, що момент припинення боїв є дуже невдалим для Армії УНР. Генерал О. Удовиченко вказує, що перемир'я "...наступило в той час, коли 14-та советська армія була нами розгромлена, коли для руху Української Армії на схід майже не було перешкод. Ще кілька днів, і в руках нашої Армії опинилися б такі залізничні вузли стратегічного значення, як Жмеринка й Вапнярка" [5, с. 176]. Разом з тим українське командування, як уже зазначалося, формально не було зобов'язане дотримуватися перемир'я, але було в ньому зацікавлене. На жаль, як командування Армії, так і командири дивізій стояли на тому, що без кількадечної підготовки подальші операції були б надто ризиковані. Командування сподівалося, що за декілька днів перерви в операціях здобуде перевагу над ворогом. Однак посліуючі дії довели: час більше працював на користь москалів" [16, с. 224].

Оголошення перемир'я не привело до негайного припинення боїв на Українсько-більшовицькому фронті. Ще впродовж 19 жовтня на окремих його ділянках мали місце сутички.

Лише ввечері вони припинилися. Термін дії перемир'я встановлювався до 9 листопада. До того часу обидві воюючі країни уклали мирну угоду. Але УНР готувалась до нових боїв.

2 листопада в Ліваві мав відбутися обмін ратифікаційними грамотами прелімінарного Ризького договору. Від цього моменту польські війська повинні були відступити на встановлену демаркаційну лінію, що вело до оголення лівого флангу фронту Української армії. Окрім того, польська сторона змушена була виконати зобов'язання щодо припинення підтримки антибільшовицьких сил. Під натиском сейму польське військове командування видало наказ, де зазначалося, що до 2 листопада всім непольським збройним формуванням потрібно покинути територію Польщі. У протилежному випадку вони мали бути інтерновані. Тим самим польська сторона формально і фактично розривала договір з УНР. Відповідно до цього розпорядження всі українські частини були зосереджені у районі дислокації польських військ, який мали незабаром залишити. Військовий міністр Польщі генерал К. Соснковський повідомив голову Української військової місії у Варшаві, генерала В. Зелінського про припинення допомоги Україні [17, с. 23]. До колишніх українських союзників звернувся з прощальним наказом і польський головнокомандувач, маршал Ю. Пілсудський, у якому зазначалося: „...що польська армія пам'ятає криваві битви, в яких вистояли і в дні перемог, і в дні поразок українські війська, високо тримаючи свій прапор зі словами: ”За вашу і нашу свободу”, які є символом віри кожного чесного воїна” [18, s. 106]. На жаль, слова визнання мужності українських військ у дотриманні союзницького обов'язку не могли вплинути на поліпшення їх стратегічного становища на фронті. Відтепер Армія УНР могла розраховувати лише на власні сили. Розпочався останній етап її збройної боротьби, який тривав до 21 листопада 1920 р. Після 2 листопада польські представницькі частини були відкликані з району дислокації українських військ. Цим заходом польська сторона формально склала з себе відповідальність за подальші події на Українському відтинку фронту. Виведення польських військ закінчилося 8 листопада і українські частини залишилися віч-на-віч з більшовицькими військами, продовжуючи ще місяць боротьбу.

Використовуючи перемир'я, частини Армії УНР зайняли Поділля, сконцентрувавшись на південному відтинку демаркаційної лінії Бар – Ямпіль. Водночас українське командування завершило мобілізацію, збільшивши кількість війська на 15.000 вояків. Особовий склад Армії нараховував 3 888 офіцерів і 35 259 рядових вояків [19, с. 106]. Армія складалася з шести стрілецьких, однієї кінної та кулеметної дивізій, а також допоміжних формувань. В оперативному підпорядкуванні командуванню Армії УНР підлягали частини 3-ї російської армії генерала Б. Перемикіна (9.000 чоловік), а також бригада донських козаків під командуванням осавула В. Яковлева (3.000 чоловік). Однак, слід зауважити, що за українськими оцінками, боєздатними в армії генерала Б. Перемикіна було всього 3.000 піхотинців і 800 кавалеристів [5, с. 182].

Після офіційного обміну ратифікаційними грамотами прелімінарного мирного договору між Росією і Польщею перед українським керівництвом постала дилема: або погодитися на інтернування у Польщі, або продовжувати боротьбу. Було вибрано останній варіант. Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників, передусім польських, сходяться на думці, що продовження війни не мало перспектив. Зрештою, песимістично були налаштовані і чимало вищих державних керівників УНР. О. Ковалевський, який у 1920 р. обіймав посаду міністра земельних справ і був членом ЦК Народно-республіканської партії, згодом писав, що під час нарад у Кам'янці-Подільському навіть в час найбільшого ентузіазму з математичною точністю передбачалася неминуча катастрофа і що вона наступить дуже скоро. Було відомо, що брак відчувається у всьому, а найбільше у зброї, набоях, амуніції. Момент катастрофи передбачало також і вище військове командування. Головний Отаман С. Петлюра вживав енергійних заходів, щоб налагодити доставку озброєння з Румунії та Німеччини. Переговори з цього питання обіцяли успіх і попередня згода була досягнута. Певні надії українське командування поклало й на генерала П. Врангеля, з яким було досягнуто принципової домовленості щодо координації бойових дій ще в серпні 1920 р. У розпорядженні останнього знаходилося 41.000 багнетів, 17.000 шабель, 249 гармат, 1.000 кулеметів, 45 танків і бронемашин, 19 бронепотягів і 32 літаки [20, с. 284]. У той самий час Українська Армія налічувала понад 41.000 особового складу. На озброєнні було 74 гармати, 8 бронемашин, 2

бронепотяги і 3 літаки. Однак в Армії відчувався брак боєприпасів, оскільки на одного піхотинця припадало лише від 10 до 40 набоїв, на кулемет – 2–3 тис., а на гармату – від 50 до 100 снарядів. Фактично, половина особового складу не була озброєна і не могла використовуватися. Перевага Червоної армії у живій силі на Українському фронті була теж значною: 25.000 багнетів, 5.000 шабель, 100–120 гармат. Очевидну перевагу противника українське командування сподівалося компенсувати раптовістю удару по здеморалізованій 14-й російській армії, а також посиленням повстанського руху в тилу більшовиків. Штаб армії нав'язав контакти із повстанськими відділами і віддав їм наказ активізувати військові дії. Найбільшого розмаху вони набули в Ольгопільському та Могилів-Подільському повітах [21, арк.28]. На Ольгопільщині ще у вересні повстало 3.000 селян. До спільної акції з регулярною армією включилися отамани Шепель, Голуб, Заболотний.

Враховуючи всі ці фактори, координація дій з військами П. Врангеля, повстанцями, обіцяне надходження з-за кордону амуніції, командування Армії УНР вирішило 2 листопада 1920 р. розпочати загальний наступ. Однак у зв'язку з продовженням терміну перемир'я на два тижні, тобто до 15 листопада, було відмінено попередній наказ, щоб краще підготуватись до запланованого наступу. Тим часом ситуація на фронті погіршувалася. В перших числах листопада 13-та російська армія розпочала загальний наступ на війська генерала П. Врангеля. Під впливом цих подій, деморалізована поразками 14-та армія, що стояла на протиукраїнському фронті, знову набирала боєздатності. Вже 3 листопада в район Жмеринки прибула 8-ма російська кавалерійська дивізія, що була включена до складу 14-ї армії. У наступні дні сюди прибули ще три стрілецькі дивізії і одна башкирська кавалерійська бригада. Відтак 14-та армія зросла до 18.000 багнетів і 9.000 шабель. Отже, українська сторона втратила сприятливий момент і єдино можливий розрахунок на успіх – раптовий удар по ворогу.

Для обговорення політичної і військової ситуації на 7–8 листопада у Ялтушкові було скликано нараду за участю С. Петлюри, членів уряду і командування Армією. Поряд із рішеннями, що стосувалися подальшої долі державного центру УНР, обговорювалися і можливі варіанти операцій на фронті. Новий контрнаступ було вирішено перенести на 11 листопада. Зважаючи на перевагу противника, українське командування основну ставку робило на раптовому сконцентрованому ударі. Однак і той шанс не був використаний через недбале забезпечення охорони таємності прийнятих рішень.

Щоб випередити українську сторону, російське командування вирішило перебрати ініціативу, розпочавши власний контрнаступ на день раніше українського – 10 листопада. Згідно з відомостями оперативного відділу Штабу, склад Армії УНР на цей день становив: близько 39.000 вояків, 675 кулеметів, 74 гармати, 8 автопанцирників, 2 бронепотяги та 3 літаки [22, с. 21]. На той час Українська Армія займала 120-кілометрову лінію фронту від м. Могилева на півдні через Ялтушків і західніше Літина на північ. Від лінії фронту до кордону з Польщею та Румунією було заледве 100 км. Очевидно, що це був надто малий плацдарм для маневру.

Починаючи з 8 листопада, з боку червоних активізувалася розвідувальна діяльність. Українське командування не звертало на це особливої уваги, і далі готувалося до контрнаступу у призначений день – на 11 листопада. Українські сили були зосереджені у трьох ударних групах: права – на відтинку від Могилева-Подільського до Шаргорода, середня – від Шаргорода до Бара і ліва – від Бара до Літина. Передбачалися два можливі варіанти дій. Перший – розпочати наступ 11 листопада частинам правої групи, а наступного дня підтримати його усіма наявними силами, і другий – у разі наступу ворога 10 листопада зупинити його короткими контратаками, а потім відкинути за ріку Буг.

Зранку 10 листопада червоні війська перейшли у наступ. Силами двох стрілецьких і однієї кавалерійської бригади вони атакували українські позиції в районі Шаргорода. Раптовий удар спричинив до дезорганізації Української Армії. Фронт на правому крилі недалеко с. Березівки було прорвано. В результаті цього виникла загроза поступового оточення червоними українських частин, оскільки шлях можливого відступу до кордону з Румунією був перерізаний. Внаслідок більшовицької атаки 3-тя Залізної дивізія Армії УНР разом із Кулеметною дивізією були розбиті і

відступили у напрямку Старої Ушиці. Червоні війська здобули Могилів-Подільський – єдиний стратегічно важливий пункт, що забезпечував зв'язок УНР із зовнішнім світом, а власне – з Румунією, через яку бодай якоюсь мірою вдавалося діставати озброєння. Щоб врятувати становище на правому крилі фронту, генерал М. Омелянович-Павленко скерував сюди Резервну кінну дивізію, що, однак, не допомогло, оскільки 8-ма російська кінна дивізія вийшла в тил правої групи. Резерв для ліквідації прориву фронту українське командування вже не мало. Наступного дня – 11 листопада – продовжувалися кровопролитні бої по фронту середньої і правої групи українських військ.

12 листопада, згідно з наказом генерала М. Омеляновича-Павленка, у наступ перейшла середня група генерала М. Безручка, а 13 листопада – ліва група генерала П. Базильського. Проте значна перевага суперника зірвала наступ. Середня група відступила із району Бар – Копайгород на нову оборонну лінію Ялтушків – Берлинці – Полеви. Під час боїв українці зазнали великих втрат. 13 листопада М. Безручко відвів свої частини далі на захід в район Осланова – Дашковиць. Відтак спроба наступу середньої групи зазнала невдачі.

Щодо лівої групи, то тут наступ розвивався успішно. 13 листопада українці здобули Літин і розгорнули наступ у напрямку Вінниці, який був все ж зупинений червоними. Надвечір 13 листопада українські частини отримали наказ відступати із Старої Ушиці на Мінківці, де перебував штаб правої групи. Тим часом у прорив фронту між правою і середньою групами більшовики кинули кавалерію, слідом за нею – піхоту. Загальний наступ ворога пролягав на Дунаївці. Кинута проти більшовиків 4-та Українська стрілецька дивізія (Київська) під командуванням Юрка Тютюнника перейшла у наступ, щоб стримати червоних [23, с. 55]. В околицях сіл Берлинці – Лісове – Котюжани вона вступила у жорстокий бій із переважаючими силами ворога, що намагався півсотною кінноти при підтримці артилерії, з одного боку, і до 300 кіннотників, – з іншого, оточити Київську дивізію. Частину врятував генерал-хорунжий Ю. Тютюнник, який на чолі штабової сотні в передніх лавах атакував ворожу кінноту. Внаслідок відважних дій командира було врятовано частину дивізії від можливого розгрому. Згадуючи про цей бій, начальник штабу Київської дивізії, підполковник О. Лушненко писав: "В бою 13 листопада успіх 4-ї дивізії головним чином було досягнуто завдяки рішучості й упертості генерала Тютюнника" [24, с. 35]. Але локальний успіх не міг змінити ситуації на користь українців.

Натиск червоних військ щоразу посилювався і вже наступного дня, 14 листопада, 14-та більшовицька армія, згідно з отриманою директивою, перейшла у наступ в районі Літина – Летичева – Деражні. На правому її фланзі одночасно розгорнули наступ частини 12-ї армії у напрямку Івга – Літин [25, с. 297]. Запеклі бої розгорілися і на захід від Бару. Виникла реальна загроза Кам'янцю-Подільському – резиденції вищих державних інституцій УНР. 14 листопада Український уряд вирішив евакуюватися до Гусятина, що знаходився вже майже на межі польського кордону. 18 листопада, щоб ненадовго затримати червоних, разом з українськими відділами у бій вступила 3-тя російська армія генерала В. Перемикіна та відділ осавула Яковлева. Головнокомандувач Армії УНР, генерал М. Омелянович-Павленко усвідомлював, що наявними силами не вдасться відвернути катастрофу. Швидше за все йому хотілось здобути бодай якусь локальну перемогу над більшовиками ще на українській території, щоб підняти моральний настрій своїх бійців перед відступом на польську сторону кордону та їхнім інтернуванням.

17 листопада у прикордонному селі Фридрихівка відбулася остання на території України нарада Уряду УНР за участю С. Петлюри. Останній заявив, що ситуація на фронті є катастрофічною, а переходу польського кордону уникнути не вдасться. Віце-прем'єр О. Саліковський спробував переконати присутніх, що виходом із цієї ситуації може стати відхід Уряду і Армії не за Збруч, а на Волинь, досі ще зайняту польськими військами. Йшлося про те, щоб розташувати українські частини на території, що опинилася між кордоном УНР та Польщі, визначеним Варшавським договором 1920 р., і демаркаційною лінією між Польщею і радянською Росією, встановленою у Ризі. На думку деяких членів Уряду, це мало б забезпечити юридичні підстави збереження Армії від розброєння. Однак цієї думки більшість учасників наради не підтримала.

Ввечері того самого дня до Ставки Головного Отамана прибув представник Головного командування польської армії і поінформував присутніх, що в разі переходу Української Армії Збруча, вона буде інтернована. Вище командування отримувало право вільного перебування і пересування територією Польщі.

19 листопада Уряд УНР залишив Фридрихівку і подався до Волочиська. Тут було прийнято остаточне рішення про перехід польського кордону. 20 листопада 1920 р. кордон перейшли цивільні державні інституції та почалася переправа деяких російських частин генерала Перемикіна. Головнокомандувач М. Омелянович-Павленко надалі залишався з Армією в с. Курилівці, а потім в с. Ожиговці, де було споруджено переправу через Збруч. Близько 2-ї години ночі 21 листопада від польської сторони був отриманий дозвіл на перехід кордону військовим формуванням УНР. Переправа проходила між Волочиськом і Ожиговцями під сильним обстрілом ворога. Для її прикриття була виділена Окрема кінна дивізія і кінний полк. У другій половині дня переправа Армії закінчилася. В такий спосіб, на правий берег Збруча перейшло близько 10.000 старшин і вояків, яких відіслали до таборів інтернованих: Каліша, Александрова, Вадовіц, Стжалкова [26, с. 216]. Уряд з цивільними установами розмістився в Тарнові та Ченстохові, куди 25 листопада прибув і С. Петлюра.

Передбачаючи такий хід подій, Головне командування польських військ видало таємний наказ, яким визначало своє ставлення до тих частин Армії УНР, що перейдуть на правий берег Збруча. Відповідно до нього усі українські відділи, які перетнуть кордон, мають бути роззброєні, проте місцева польська адміністрація "повинна зустрічати їх з повною прихильністю та ввічливістю, і після роззброєння трактувати не як військовополонених, а як інтернованих, пам'ятаючи, що вони недавні союзники та брати по зброї, які силою обставин змушені були перейти кордон" [2, с. 64].

Наказом передбачалося, що українські офіцери й надалі залишатимуться на своїх посадах, а також їм дозволяється володіти холодною та легкою вогнепальною зброєю. Військове майно докладно описується спеціально створеною комісією. При перевезенні українських частин у місце, визначені для їхнього інтернування, заборонялося їх з'єднувати із російськими відділами. Вищі цивільні та військові урядовці на території Польщі отримували статус іноземного громадянина й могли користуватися дипломатичним паспортом. Зрозуміло, що не всі приписи наказу польського командування, особливо щодо роззброєння та опису військового майна УНР, точно виконувалися. Були й зловживання з боку польської влади, на що вказував у своїх мемуарах Ю. Тютюнник. Проте перебільшувати їх не можна. Загалом роззброєння та інтернування відбувалося у рамках встановлених домовленостей.

Цілковита втрата території України загрожувала Армії деморалізацією. Маючи намір продовжувати боротьбу, С. Петлюра намагався не допустити до цього. Ще тоді, як Армія перебувала на території Галичини – в околицях Тернополя, 23 листопада 1920 р. він видав наказ, яким забороняв демобілізацію відділів. Вони мали бути зосереджені "на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну" [27, с. 152].

На переконання Головного Отамана період інтернування треба використати для реорганізації та ретельної підготовки Армії для початку нової кампанії. 23 листопада він доручив заступнику голови Дипломатичної місії у Варшаві Л. Михайліву передати польському уряду лист, у якому доводив необхідність збереження Армії УНР, а також визначив основні напрямки роботи з армійським особовим складом у даний період: культурно-просвітницька робота, фахово-військова освіта (влаштування курсів для офіцерів, продовження діяльності юнацької школи, організація курсів Генерального Штабу і підготовки молодших офіцерів). Через декілька днів С. Петлюра звернувся до прем'єр-міністра Андрія Лівичького з листом, у якому окреслив подальші напрямки діяльності Уряду УНР. Оцінюючи військові дії, що закінчилися поразкою, він наголошував, що вони ще не означають ліквідацію Української державності, а лише є однією з програних мілітарних сутічок з окупаційною владою в Україні.

Отже, збереження організаційної структури і по можливості боєздатності Армії на період її інтернування на території Польщі було одним із найважливіших завдань провідників УНР. Вони

енергійно шукали шляхів виходу із ситуації, що склалася, розробляли нові концепції продовження збройної боротьби, у якій регулярним частинам військ відводилася не остання роль. Разом з тим осіння кампанія 1920 р. Армії УНР засвідчила, що її командування стало більшу увагу звертати на продовження боротьби партизанськими методами, свідченням чого були пропозиції повторити досвід зимового походу, а також поодинокі спроби окремих регулярних частин прорватися в тил ворога і розгорнути там бойові дії.

1. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. – Т. 10. – К., 1999. – 320 с. 2. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917 – 1921 рр. – Львів, 1997. – 67 с. 3. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1993. – 416 с. 4. Karpus Z. *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku.* – Torun, 1999. 5. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995. – 206 с. 6. Терлецький О. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 р. – Львів, 1941. – 90 с. 7. Гетьманчук М.П. “Українське питання” в радянсько-польських відносинах у 1920 – 1939 роках. – Львів, 1998. – 428 с. 8. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі листопад 1919 – листопад 1924. – Нью-Йорк, 1968. 9. Palij M. *The Ukrainian-Polish defensive Alliance An aspekt of the Ukrainian Revolution.* – Edmonton – Toronto, 1995. 10. Kutrzeba T. *Wyprawa Kijowska 1920 roku* – Warszawa, 1988. – 379 s. 11. Dąbski S. *Pokój ryski. Wspomnienia, peretraktacje, tajne układy z Joffem, listy.* – Warszawa, 1981. – 268 s. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі ЦДАВОВУ), ф. 3695, оп.1, спр.197. 13. Документи внешней политики СССР. – Т.3. – М., 1960. – 408 с. 14. ЦДАВОВУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 162. 15. Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 199. 16. Bruski J.J. *Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924).* – Kraków, 2000. – 600 s. 17. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі. 1920 – 1939. – Львів, 2000. – 246 с. 18. Jędrzejewicz W. *Józef Piłsudski 1867–1935. Zyciorys.* – Londyn, 1996. – 307 s. 19. Шандрюк П. Українська армія в боротьбі з Московщиною (18 жовтня – 21 листопада) // *За державність.* – Калиш, 1934. – 3б. 4. 20. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М., 1983. – 704 с. 21. Державний архів Київської області, ф. Р-1, оп. 2, спр. 14. 22. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. – Мельборн, 1973. – 24 с. 23. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000. – 141 с. 24. Лушненко О. Наступ армії УНР в листопаді 1920 р. // *Альманах.* 1921. – № 1. 25. Директиви командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сборник документов и материалов: В 4-х т. Т.3. – М., 1974. – 767 с. 26. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923 рр. Т. 2. – Львів, 1998. – 502 с. 27. Срібняк І. Симон Петлюра – на чолі держави та війська // *Симон Петлюра та Українська національна революція.* – К., 1995.